

Magdalena Żadkowska

Uniwersytet Gdański

Marta Olcoń-Kubicka

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Jacek Gądecki

Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

Joanna Mizielińska

Instytut Psychologii PAN

Agata Stasińska

Instytut Psychologii PAN

Filip Schmidt

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Mateusz Halawa

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

METODOLOGICZNE ASPEKTY JAKOŚCIOWYCH BADAŃ PAR – SYNTEZA DOŚWIADCZEŃ TERENOWYCH

Celem artykułu jest prezentacja i uwspólnienie doświadczeń oraz wniosków płynących z jakościowych badań skoncentrowanych na parze i różnych aspektach jej funkcjonowania, prowadzonych w Polsce przez ostatnią dekadę przez wybrane zespoły badawcze. Odwołując się do przykładów z badań terenowych wskazujemy na szereg praktycznych oraz sytuacyjnych aspektów badania par i pokazujemy, że w celu zgłębienia relacji między dwojgiem ludzi i zrozumienia dynamiki ich wspólnego życia konieczne jest zastosowanie różnych konfiguracji metod i narzędzi badawczych. Bazując na wnioskach z realizacji różnych projektów badawczych proponujemy podejście oparte na trzech filarach: zastosowaniu wywiadu diadycznego, połączeniu go z wywiadami indywidualnymi oraz prowadzeniu badań nad parą w formie wizyt domowych w schemacie podłużnym. Dzięki refleksji nad

Magdalena Żadkowska, Instytut Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa UG, e-mail: magdalena.zadkowska@ug.edu.pl; Marta Olcoń-Kubicka, IFiS PAN, e-mail: molcon-kubicka@ifispan.waw.pl; Jacek Gądecki, Wydział Humanistyczny AGH w Krakowie, e-mail: jgadecki@agh.edu.pl; Joanna Mizielińska, Instytut Psychologii PAN; e-mail: jmizielinska@psych.pan.pl; Agata Stasińska, Instytut Psychologii PAN, e-mail: astasinska@psych.pan.pl; Filip Schmidt, Instytut Socjologii UAM, e-mail: fschmidt@amu.edu.pl; Mateusz Halawa, IFiS PAN, e-mail: mateuszhalawa@gmail.com

* Tekst ten powstał w ramach projektu badawczego „Praktyki posługiwania się pieniędzmi w bliskich relacjach w młodych gospodarstwach domowych” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych w ramach konkursu „Opus 5” na podstawie decyzji DEC 2013/09/B/HS6/03426. Artykuł ten jest częściowo efektem prac wykonywanych w ramach projektu „Rodziny z wyboru w Polsce” finansowanego ze środków budżetowych na naukę w latach 2013-2015 (grant „Ideas Plus” IdP2012000462) realizowanego w IP PAN pod kierunkiem dr hab. Joanny Mizielińskiej.

już zrealizowanymi projektami możliwe było stworzenie metodologicznych rekomendacji dla badaczy i badaczek planujących w przyszłości prowadzenie badań w tym obszarze.

Słowa kluczowe: metodologia badań jakościowych; badania pary; wywiad diadyczny; triangulacja metod; badania podłużne

Methodological Aspects of the Qualitative Research on Couples:

Notes from the Field

Abstract

The aim of the article is to present the frameworks and findings of qualitative research focused on couples and various aspects of their functioning. The research has been conducted by several research teams in Poland over the last decade. Relying on the examples from the field, we point to a number of practical and situational aspects of research on couples. We argue that in exploring the relationship between two people and in understanding the dynamics of their life together, it is crucial to use different sets of research methods and tools. Drawing on the findings from several research projects, we propose an approach based on three pillars: using a dyadic interview, combining a dyadic interview with an individual interview, and conducting research on couples through repeated home visits stretched over long period of time. Being an outcome of the conducted projects, the methodological recommendations for the researchers planning the studies in this subject area are suggested.

Keywords: qualitative research methodology; couple studies; dyadic interview; triangulation of methods; longitudinal research

Wprowadzenie

W ostatnich latach wzrosła liczba publikacji metodologicznych związanych z jakościowym badaniem rodzin i par. Początki tego typu badań łączą się z badaniem małżeństw (Laslett i Rapoport 1975; Allan 1980), również w kontekście terapii (Taylor i de Vocht 2011). Istotnym momentem w tym obszarze było opublikowanie *Sociologie du couple* (1993) Jeana-Claude'a Kaufmanna, czyniącej z pary jednostkę analityczną i rozpoczynającej studiowanie par metodą wywiadu rozumiejącego (Kaufmann 1996, 2010; por. de Singly 2005). Badania par stawiają wiele nowych wyzwań metodologicznych związanych z różnorodnością i chronologią stosowanych technik. Dlatego obecnie badacze i badaczki zajmujący się badaniem rodzin i par coraz częściej zaczynają podkreślać konieczność uwzględnienia różnych perspektyw analitycznych (Mccarthy i inni 2003) i łączenia metod jakościowych (Gabb i Fink 2018), a także ilościowych (np. używaniem także w przypadku badania małych grup respondentów, kwestionariuszy *Relationship Quality scale* [RQ] [zob. Chonody i inni 2016]) oraz wykorzystywania i konfrontowania w badaniach nad parą doświadczeń z różnych krajów (Arksey 1996; Valentine 1999; Polak i Green 2016; Gabb i Fink

2018). Wielu z nich szacuje korzyści i straty wynikające ze stosowania któregoś z narzędzi badawczych, w szczególności wywiadów łączonych w porównaniu do wywiadów indywidualnych (Thomson i Walker 1995; Bjørnholt i Farstad 2014; Morgan i inni 2013). Niektóre projekty badawcze szczególną wagę przywiązują do prowadzenia badań w schemacie podłużnym – pary obserwowane są przez kilka–kilkanaście lat, w czasie których badacze stosują naprzemiennie różne techniki badawcze (Ruiner 2010; Vogl i inni 2017). Pojawiają się też różne modele badawcze, wynikające z prób usystematyzowania podejść do badania par (Hertz 1995; Vogl i inni 2017).

Również w Polsce wzrasta zainteresowanie życiem codziennym par. Powstają badania nad relacjami władzy i podziałem obowiązków domowych (Ostrosuch-Kamińska 2015), analizy migracji polskich par do Norwegii (Slany i Strzemecka 2017; Korsvik i Warat 2016; Pustułka i inni 2015) czy Wielkiej Brytanii (Brzozowska 2017), a także badania nad parami mieszanymi polsko-amerykańskimi (Jasińska, w druku). Rosnącemu zainteresowaniu badaniem życia codziennego rodzin i par w polskiej socjologii nie towarzyszyła jednak dotąd systematyczna refleksja metodologiczna. Nadal brakuje syntetycznego podsumowania, zawierającego wnioski z doświadczeń badawczych systematyzującego metody i techniki badania par, przyczyniającego się do wypracowania rekomendowanych modeli badawczych.

Celem tego artykułu jest prezentacja i uwspólnienie wiedzy, doświadczeń oraz wniosków płynących z badań empirycznych skoncentrowanych na parze i różnych aspektach jej funkcjonowania, prowadzonych w Polsce w ostatniej dekadzie przez różne zespoły badawcze. Przywoływane w tekście przykłady pokazują, że badanie par pozwala pogłębić socjologiczną wiedzę o życiu codziennym, ujawniając negocjowany i konfliktowy charakter relacji dotyczących różnych sfer: od życia intymnego, podejmowania różnorodnych decyzji, współdzielenia obowiązków, zarządzania domowym budżetem, aż po kwestie pracy zawodowej. Tego typu badania wiążą się jednak z wieloma nowymi problemami metodologicznymi. Odwołując się do naszych doświadczeń badawczych, wskazujemy na szereg sytuacyjnych oraz praktycznych aspektów związanych z badaniem par. Dzięki refleksji nad już zrealizowanymi projektami możliwe było sformułowanie wspólnego podejścia w prowadzeniu jakościowych badań nad praktykami życia codziennego pary oraz stworzenie metodologicznych rekomendacji dla badaczy i badaczek planujących w przyszłości prowadzenie badań w tym obszarze.

W proponowanej przez nas perspektywie przyjmujemy parę za podstawową jednostkę analizy (Thompson i Walker 1982; Seymour i inni 1995; Morris 2001). Perspektywa ta łączyła nasze niezależnie prowadzone projekty badawcze, mimo zróżnicowania stosowanych przez nas metod. Zakładamy też, że w celu zgłębienia relacji między dwojgiem ludzi i zrozumienia złożoności ich wspólnego życia konieczne jest zastosowanie różnych konfiguracji metod i zróżnicowanych

narzędzi badawczych. Opieramy to podejście na trzech filarach. Pierwszy to **zastosowanie w schemacie badawczym wywiadu diadycznego** (inaczej zwanego wywiadem łączonym czy wywiadem w parze) z dwiema osobami, które łączą relacje intymne (por. Allan 1980; Thompson i Walker 1982; Morgan i inni 2013). Wywiady diadyczne mogą się okazać szczególnie ważnym źródłem wiedzy o różnych aspektach życia prywatnego, oferując istotną wartość dodaną względem stosowanego powszechnie pogłębionego wywiadu indywidualnego. Pozwalają również na dostarczanie danych o praktykach i odsłanianie kontekstów funkcjonowania pary poprzez tworzenie „naturalnych” sytuacji wywiadu.

Drugim filarem naszego podejścia jest **połączenie wywiadów diadycznych z wywiadami indywidualnymi prowadzonymi niezależnie z każdą z osób w parze**. Pozwala to lepiej zbadać podobieństwa i różnice między doświadczeniami członków diady tak, aby uchwycić dynamikę relacji między rzeczywistością jednostki a rzeczywistością pary (*relational unit*, patrz: Vogl i inni 2017). Taka procedura umożliwia odróżnienie tego, co należy do perspektywy indywidualnej, od tego, co charakterystyczne dla perspektywy pary i nieredukowalne do sumy jednostkowych doświadczeń (por. Allan 1980; Hertz 1995; Valentine 1999; Taylor i de Vocht 2011; Bjørnholt i Farstad 2012; Gabb 2008; Heaphy i Einarsdottir 2013).

Trzecim filarem jest **prowadzenie badań nad parą w formie wizyt domowych w schemacie longitudinalnym**. Uważamy, że powtarzanie wizyt w domach badanych pozwala nie tylko na uchwycenie dynamiki procesu budowania i trwania lub rozpadu pary w kontekście życia codziennego, lecz również pozwala strategicznie ustalić kolejność przeprowadzenia wywiadów diadycznych i indywidualnych (Ruiner 2010; Vogl i inni 2017) oraz zarządzać triangulacją jakościowych technik uzupełniających, przykładowo poprzez włączenie strategii rejestracji życia pary w postaci obserwacji uczestniczącej (Gabb 2008; Gabb i Fink 2015, 2018).

Artykuł ten składa się z pięciu części. W pierwszej prezentujemy zrealizowane przez nas projekty badawcze opisując krótko problematykę i cel badania, próbę, zastosowane metody oraz sekwencję badań. W drugiej części koncentrujemy się na stosowanych przez nas głównych technikach badawczych: wywiadach diadycznych oraz wywiadach indywidualnych o parze oraz omawiamy wady i zalety odmiennych sekwencji tych technik w schemacie badawczym. Trzecia część poświęcona jest obserwacji dynamiki pary w sytuacji wywiadu oraz w kontekście przestrzeni domowej. W czwartej części omawiamy zastosowanie uzupełniających technik przydatnych w eksploracji życia codziennego pary. W ostatniej części tekstu prezentujemy konkluzje i rekomendacje płynące z dotychczasowych doświadczeń, związane z zagadnieniami takimi jak: triangulacja metod, danych i badaczy, chronologia stosowanych technik badawczych, longitudinalny schemat badawczy oraz przestrzeń domowa jako miejsce prowadzenia badań nad parą.

Badania nad życiem codziennym par

Omówione w tekście obserwacje i doświadczenia z badań nad parami oparte są przede wszystkim na przeprowadzonych w ostatnich latach następujących projektach badawczych.

Pierwszy projekt „Socjologia związków intymnych: między refleksyjnością a przyzwyczajeniami” (dalej jako SZI) został przeprowadzony w latach 2010–2012 przez Filipa Schmidta (2011, 2015, 2016, 2016a). Jego celem była eksploracja motywacji, okoliczności i sposobów myślenia towarzyszących zamieszkaniu we dwoje oraz procesu budowania przestrzeni życia i mechanizmów zapewniających codzienne funkcjonowanie pary po zamieszkaniu razem. Składał się z części ilościowej (sondaż, próba kwotowa 506 mieszkańców aglomeracji poznańskiej) i jakościowej (20 bezdzietnych par w wieku 23–35 lat, mieszkających razem, różniących się kapitałem ekonomicznym i kulturowym). Istotny dla badania był moment ich biografii oraz etap związku: większość z par planowała dzieci, pojedyncze pary były już w ciąży albo właśnie starały się o dziecko. Pierwszym etapem badania były cztery wywiady grupowe. W drugim etapie wykonano 12 wywiadów z pojedynczymi parami, a każdy składał się z trzech faz: wspólnego wprowadzenia, dwóch osobnych indywidualnych wywiadów pogłębionych oraz wspólnego podsumowania i rozwinięcia wybranych wątków w trakcie rozmowy we troje (para i prowadzący wywiad).

Drugim projektem zrealizowanym w latach 2010–2012 jest „Para w praniu” (dalej jako PwP): eksploracja trójmiejskich par (Żadkowska 2016). Magdalena Żadkowska badała w nim praktyki wytworzenia się podziału obowiązków domowych i rodzicielskich w przypadku 23 par. Respondentami były osoby w wieku 30–35 lat z wykształceniem wyższym, realizujące model dwóch karier, zarówno pary bezdzietne, jak posiadające już jedno lub dwoje dzieci. Z parami przeprowadzono wywiady łączone, poprzedzone indywidualnie wypełnioną ankietą obowiązków domowych.

Trzeci projekt to „Par Migration Navigator” (dalej jako PMN) przeprowadzony w latach 2013–2016 (Kossakowski, Herzberg-Kurasz i Żadkowska 2016; Żadkowska i Szlendak 2016; Żadkowska 2017; Rancew-Sikora i Żadkowska 2017). W badaniach uczestniczyło kilka celowo dobranych kombinacji 42 par polskich, norweskich oraz polsko-norweskich mieszkających w Polsce lub Norwegii. Projekt PMN miał podłużny charakter: badacze spotykali się z parami trzykrotnie – zimą 2014 (wywiad diadyczny), 2015 (wywiad diadyczny i kwestionariusz psychologiczny) oraz w 2016 (wywiad diadyczny) roku.

W czwartym projekcie „Rodziny z wyboru w Polsce” (dalej jako RzW) realizowanym w latach 2013–2016 w IP PAN pod kierownictwem Joanny Miziełńskiej we współpracy z Agatą Stasińską i zespołem badawczym, badaczki koncentrowały się na nieheteroseksualnych parach będących na różnych etapach

życia, ale pozostających w związku od co najmniej roku (Mizielieńska i inni 2014, 2017; Mizielieńska 2017; Stasińska 2018). Były to zarówno pary bezdzietne, jak i wychowujące dzieci. Celem projektu było naświetlenie wielowymiarowości życia rodzinnego i intymnego osób nieheteroseksualnych. W badaniu wykorzystano chronologicznie następujące metody: badanie sondażowe na grupie 3038 osób w związkach i 2378 osobach żyjących w pojedynkę, krytyczna analiza dyskursu i studia wybranych przypadków, 53 wywiady pogłębione przeprowadzone metodą biograficzną indywidualnie, ale w prawie połowie przypadków z dwiema osobami tworzącymi parę, badanie etnograficzne przeprowadzone z 21 rodzinami, podczas którego etnografowie przez 30 dni mieszkali wraz z rodzinami (lub w ich pobliżu), obserwowali je w ich codzienności oraz przeprowadzali wywiady indywidualne i w parze oraz 22 zogniskowane wywiady grupowe.

W kolejnym projekcie „A więc siedzisz w domu...” (dalej jako AWSWD) Jacek Gądecki, Marcin Jewdokimow i Magdalena Żadkowska przyglądali się przez trzy lata (2014–2017) 36 osobom pracującym zawodowo w domu i z domu, czyli telepracownikom i ich partnerom oraz partnerkom (Gądecki i Żadkowska 2016; Gądecki, Jewdokimow i Żadkowska 2016, 2017). Przeprowadzono badania z parami w wieku powyżej 30 lat, w których co najmniej jedna z osób pracuje zdalnie, z domu, przy użyciu technologii informatycznych, jako mikroprzedsiębiorcy, freelancerzy, bądź pracownicy zatrudnieni przez korporacje. Problematyka badań w dużej mierze koncentrowała się na budowie roli telepracownika/czki w oczach własnych, ale i w oczach partnera/ki. Sekwencja badawcza składa się z wywiadu pogłębionego prowadzonego z osobą telepracującą, następnie dziennika tygodniowej obserwacji i auto-foto-etnografii. Po tej fazie badania badacze spotykali się z partnerami/kami osób telepracujących, aby w końcowej części projektu zrealizować wywiad w parze.

Szósty projekt to zrealizowane w IFiS PAN badanie „Praktyki posługiwania się pieniędzmi w bliskich relacjach w młodych gospodarstwach domowych” (dalej jako PPP) Marty Olcoń-Kubickiej i Mateusza Halawy (Olcoń-Kubicka 2016a, 2016b, 2017; Halawa 2015; Halawa i Olcoń-Kubicka 2018; Olcoń-Kubicka i Halawa 2018), którzy w latach 2014–2017 prowadzili etnograficzne badania w 28 domach młodych (od 21 do 37 roku życia) mieszkańców Warszawy i okolic. Dobór ten wynikał z zamiaru stworzenia socjologicznego opisu strategii życiowych i ekonomicznych podejmowanych przez młodych ludzi, tworzących pierwsze pokolenie „wolnego rynku” w Polsce i zrozumienia relacji między nimi. Badanie objęło pary aktywne zawodowo, małżeństwa, jak i pary kohabitujące, bezdzietnych oraz rodziców, zarówno wynajmujących mieszkania, kredytobiorców hipotecznych, jak i właścicieli mieszkań nieobciążonych kredytem. Badacze odwiedzali pary w ich domach kilkakrotnie (3–5 razy), przeprowadzając przede wszystkim wywiady diadyczne, następnie wywiady indywidualne,

obserwację, wywiady skierowane na obiekt oraz technikę dzienniczków finansowych prowadzonych przez badanych przez okres dwóch tygodni.

Badania par przy użyciu wywiadów diadycznych oraz wywiadów indywidualnych

W tej części omawiamy techniki wywiadu diadycznego oraz wywiadu indywidualnego, by pokazać, że każda z nich, stosowana oddzielnie, realizuje odmienne cele badawcze, jednak połączenie ich w jednym badaniu oferuje możliwości lepszego zrozumienia funkcjonowania pary. Następnie omawiamy różne warianty sekwencji wywiadów, by pokazać zalety rozpoczynania i kończenia badania wywiadami diadycznymi lub indywidualnymi.

Wywiad diadyczny

Przez wywiad diadyczny, inaczej nazywany łączonym lub wywiadem z parą, rozumiemy wywiad z dwiema osobami, które łączą relacje intymne. Wywiad ten wypełnia swoistą lukę między wywiadami indywidualnymi a zogniskowanymi wywiadami grupowymi (Morgan i inni 2013). Jednak w dalszym ciągu jest to relatywnie rzadka forma wywiadu, na co wskazuje lektura podręczników metodologicznych (por. Wimbauer i Motakef 2017).

Wywiady diadyczne są użyteczną techniką w eksploracji złożonych praktyk podzielanych przez parę oraz tworzenia i podtrzymywania istnienia samej pary (Polak i Green 2015; Taylor i de Vocht 2011), przydatną zwłaszcza dla badaczy i badaczek zainteresowanych eksploracją życia codziennego. Pozwala ona poznać perspektywę pary podzielaną wspólnie przez oboje/obu partnerów czy obie partnerki oraz procesy jej uspojniania. W przypadku prowadzonych przez nas projektów okazała się ona szczególnie wartościowa w kontekście badania tworzenia się związku intymnego (SZI, RzW), praktyk rodzicielskich (RzW, PMN), podziału obowiązków domowych (PwP), telepracy (AWSWD) czy praktyk posługiwania się pieniędzmi w bliskich relacjach (PPP).

Margunn Bjornholt i Gunhild Farstad (2012), odwołując się do kategorii *displaying family* (Finch 2007), zauważają, że wywiad z parą jest swoistą okazją dla odgrywania rodziny – publicznością są tu badacze. Podstawową charakterystyką tej techniki jest to, że pozwala ona zebrać dane na temat prezentowania się i widzenia siebie przez parę oraz towarzyszących temu interakcji i negocjacji (Bjornholt i Farstad 2012; Wimbauer i Motakef 2017). Wywiady z parami dają więc dostęp do praktyk bycia parą i do (re)prezentacji tych praktyk w czasie wywiadu jako form wytwarzania pary, rodziny czy też nierówności. Pozwalają też ujrzeć i usłyszeć, jak partnerzy komentują wzajemnie swoje wypowiedzi. Rodzi to efekt synergii, dostarczając nowej, wartościowej wiedzy, niemożliwej do

uzyskania, gdyby badanie objęło jedynie przeprowadzane osobno wywiady indywidualne. W przypadku wywiadów diadycznych istotne staje się nie tylko poznanie finalnej, wspólnej, uspołnionej wizji zaprezentowanej przez partnerów, lecz również obserwowanie samego procesu i mechanizmów uwspólniania tego wizerunku, ze wszystkimi niepowodzeniami i problemami, jakie w jego toku zachodzą. Przykładowo, w przypadku analizy tego typu wywiadów w projekcie RzW badaczki uzupełniły klucz kodowy o kod „negocjacje w parze”. Oto fragment wywiadu w parze dotyczący rekonstrukcji momentu poznania partnerek, ilustrujący powyżej opisane zagadnienie:

D: Okej no bo było spotkanie. No bo musiałyśmy się jakoś poznać. Przecież nie znalazłam cię w internecie, nie natrafiłam i nie było tak, że napisałam, tylko spotkałyśmy się.

I: I chcesz, żebym ja opowiadała o tym spotkaniu?...

D: Nie o to chodzi, że ja chcę, żebyś opowiadała o tym spotkaniu tylko...

I: Tylko co?

D: Tylko nie podoba mi się twoja postawa na zasadzie: to dobrze to ty powiedz.

I: No bo nie możemy naraz mówić.

D: No to dobrze. No to ty zacznij.

I: No więc o to mi chodzi.

D: Jesteśmy trudnymi uczestnikami.

[wywiad z parą_Zuzanna i Weronika]

Wywiad z parą jest w takim samym stopniu wywiadem, co obserwacją dynamiki w parze, niezależnie od tematu rozmowy. Obserwacja dynamiki relacji partnerów obejmuje nie tylko analizę samych wypowiedzi, procesu tworzenia wspólnego wizerunku i reagowania partnerów na ujawnienie się niezgodności w ich narracjach, lecz również kwestie wzajemnego słuchania się partnerów i języka ciała (np. poszukiwanie kontaktu wzrokowego z partnerem, by upewnić się co do solidarności w przedstawianiu opinii lub oceny), podziału wiedzy w parze (która z osób wie, gdzie leżą rachunki albo w której szafce znajdują się herbaty) oraz władzy w sytuacji samego wywiadu (kto dominuje w dyskusji, kto milczy) aż po podział obowiązków domowych (kto uspokaja dziecko, kto przygotowuje kawę).

Wywiady indywidualne

W badaniu praktyk życia codziennego par istotną techniką badawczą pozostaje klasyczny wywiad indywidualny. W każdym projekcie badacze stosowali tę technikę, jednak w odróżnieniu od badań, w których rozmawiano tylko z jedną osobą z pary (por. np. de Singly 2004; Kaufmann 1994, 1999; Swidler 2003; Bieńko 2013; Giraud 2017) w proponowanym przez nas podejściu istotne jest to, by wywiady indywidualne przeprowadzić z każdą z osób w parze. Już ten prosty zabieg pozwala wykroczyć poza ograniczenie statystyki publicznej

(rozmawianie tylko z tzw. głową rodziny, co w praktyce oznacza nadreprezentację mężczyzn jako przedstawicieli heteroseksualnych par) oraz wielu badań dotyczących życia intymnego, polegające na opieraniu się na perspektywie tylko jednej z osób z gospodarstwa domowego.

Przeprowadzenie dwóch wywiadów indywidualnych pozwala na poznanie pary w sytuacji mówienia „o parze” przez każdego/każdą z jej uczestników/uczestniczek. Przykładowo w projekcie RzW przeprowadzono wywiady pogłębione metodą biograficzną z każdym partnerem/partnerką osobno i proszono każdego/każdą z nich o opowiedzenie historii związku. Indywidualne wywiady biograficzne na temat historii związku prowadzone osobno i z dwóch perspektyw okazują się równie istotne poznawczo dla rekonstruowania wiedzy o parze, jak spotkania badawcze z parą. Mogą ujawnić zarówno wspólne sposoby myślenia, jak i te uzupełniające się, kładące nacisk na nieco inne aspekty życia we dwoje, a także całą gamę świadomych i nieświadomych przesłoneń czy też sprzeczności między dwoma narracjami (por. Hertz 1995). Dzięki temu obraz pary i jej historii, zrekonstruowany z równoległych opowieści, staje się pełniejszy, zbliżając nas do holistycznego oglądu związku postulowanego przez badaczy rodziny (Gabb 2008).

Choć w toku realizacji projektu RzW większość par podeszła z dużą otwartością, a nawet ciekawością do takiej metody badania, niektórym badanym towarzyszyły jednocześnie naturalne obawy o to, w jaki sposób i co powie druga strona badaczowi/czce, który/a miał/a okazję wysłuchać obu wersji tej samej historii. Każda z osób badanych antycypowała ewentualne nieścisłości i różnice perspektyw w opowiadaniu historii przez siebie i partnera/partnerkę, stąd odczuwana była potrzeba wytłumaczenia się. Osoby badane zdawały też sobie sprawę, że badacz/ka będzie te historie porównywał/a. Niektórzy z badanych mówili nawet o tym wprost przed, w trakcie lub po wywiadzie. Taka sytuacja mogła wpływać na selekcję opowiadanych faktów. Przyjrzyjmy się przykładowej notatce z wywiadów z Kingą i Manułą pochodzącą z projektu RzW:

W drugiej części wywiadu Manuela otwarcie powiedziała o ich konflikcie [z Kingą]. Natomiast już po wywiadzie w części nienagrywanej rozwinęła znacznie bardziej ten wątek. Stwierdziła, że nie wie, a nawet wątpi, czy będzie dalej z Kingą. Zastanawiała się, co powie Kinga oraz, czy powie o ich konflikcie, a jeśli tak, to jak to przedstawi. Powiedziała również, że nie ma serca porzucić Kingi, ale też nie ma cierpliwości, by z nią być [...]. Czulałam się mocno obciążona tą wiedzą, zwłaszcza, że Kinga wydawała się być bardzo zaangażowana w związek z Manułą i relację z jej synem. Z jej narracji z kolei wybrzmiewał przede wszystkim żal do Manueli o złe traktowanie, nieliczenie się z uczuciami Kingi.

[etnonotatka_Manuela i Kinga].

W zestawieniu z wywiadami indywidualnymi wywiady diadyczne wydają się znacznie trudniejsze i angażujące. Wymagają nie tylko obecności dwóch badanych osób w tym samym czasie, lecz również umiejętności moderowania dyskusji, jaka wywiązuje się między partnerami czy partnerkami. W omawianych projektach badacze i badaczki przyjmowali różne strategie moderowania wywiadu diadycznego. W projektach SZI, PwP, AWSWD oraz RzW z parą rozmawiała jedna osoba. Tymczasem w projektach PMN czy PPP rozmowę prowadziło dwoje badaczy. Takie doświadczenia pozwalają zauważyć różnice związane z trójkątami („badacz/ka bada parę”) i czworokątami komunikacyjnymi („dwoje badaczy bada parę”). W obu podejściach znaczącą rolę odgrywa płeć. Możliwe stają się różnego rodzaju koalicje. Jeśli badacze zdołają utrzymać kontrolę nad tym procesem, mogą przyczynić się do stworzenia bardziej złożonych, a jednocześnie bardziej zniuansowanych danych niż w przypadku badania tylko pojedynczych osób tworzących pary. Jest to jednak sytuacja rodząca wyzwania natury etycznej. Więcej o dynamice relacji między badaczami a badanymi parami oraz etyce część z nas pisze w tekście *Dylematy etyczne w badaniu pary intymnej. Doświadczenia z pracy badawczej* w tym numerze „Studiów”.

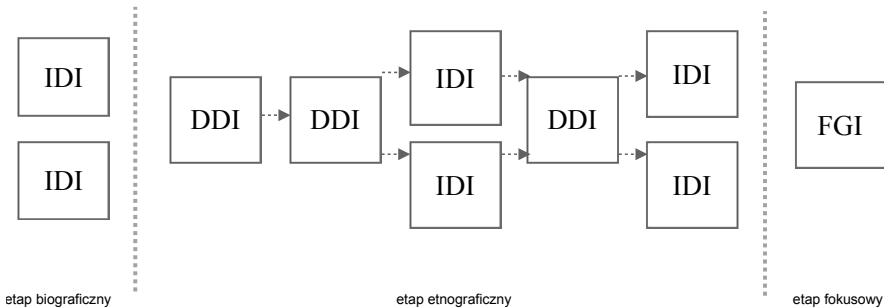
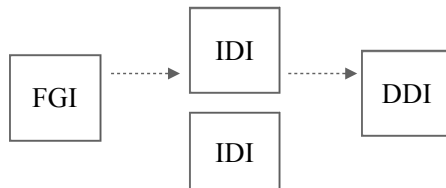
Sekwencja wywiadów diadycznych i indywidualnych

W proponowanym przez nas podejściu za cenne uważamy łączenie obu perspektyw, zarówno tej opartej na indywidualnej perspektywie związku, jak i uwspólnionej wizji powstałej podczas wywiadu diadycznego. Istotnym metodologicznie zagadnieniem jest jednak kolejność prowadzenia wywiadów w schemacie łączonym. Uznajemy, że wybór sekwencji jest **wyborem strategicznym**, wynikającym bezpośrednio z problematyki i celów badawczych. W przypadku silnie urefleksyjnionej tematyki, takiej jak życie w parze, bycie w związku, historia związku, rozpoczęcie badań od wywiadów indywidualnych może być użyteczną strategią, gdyż zwykle członkowie pary mają swoje przemyślenia i opinie na interesujący nas temat, choć nie zawsze dysponują podobnymi kapitałami czy kompetencjami narracyjnymi. Inaczej też interpretują wydarzenia, które miały miejsce w ich życiu czy zwyczajnie o pewnych sprawach nie chcieliby mówić partnerowi/partnerce. Zgodnie z założeniami interakcjonizmu, każdy z partnerów ma także inny dostęp do skryptów kulturowych, co przekłada się nie tylko na inny sposób opowiadania, symbolizowania, ale też na czasami odmienne interpretacje i doświadczanie relacjonowanych wydarzeń (Heaphy i Einarsdottir 2013; Mizieleńska 2017). Ponadto, w większości historii o związkach znajdujemy sprzeczności, wynikające albo z prostych przyczyn, takich jak luki w pamięci czy skupienie na pobocznych elementach opowieści, ale i poważniejszych, takich jak sprzeczne interpretacje, skonfliktowane

emocje czy upatrywanie problemów w odmiennych kwestiach. Może to znacząco utrudnić sytuację wywiadu. To wszystko sprawia, że zgromadzenie różnych opowieści na ten sam temat (np. historii związku jak w przypadku RzW) stanowi cenny kontekst do przyszłych porównań (Gabb 2008: 27) oraz punkt odniesienia i zaczepienia dla prowadzonego później wywiadu w parze (Miziełńska 2017).

Rozpoczęcie badań od wywiadów indywidualnych pozwala zatem na uzyskanie możliwych do porównania narracji o parze. Dzięki nim relatywnie łatwo dostrzec różnice w postrzeganiu poszczególnych kwestii, stosowaniu różnych praktyk czy też interpretacji przeżytych wspólnie zdarzeń (co było szczególnie istotne dla projektów takich, jak RzW, SZI czy AWSWD – rysunki 1–3), które w fazie wywiadu w parze często znikają pod warstwą wspólnej, oficjalnej historii związku, którą pary najczęściej usiłują stworzyć i w razie potrzeby odgrywać przed badaczem (por. Koppetsch i Burkart 1999; Kaufmann 2008; Schmidt 2015), ale też przed samym sobą (por. Fuchs 2003: 58–59). Dlatego też w badaniu AWSWD, kierując się chęcią uchwycenia znaczeń przypisywanych pracy w domu przez partnerów, tworzących *de facto* układ pracy, użyto na wstępie wywiadów indywidualnych, by rozpoznać stosunek obu stron do pojawienia się pracy w domu oraz poczucie sprawstwa i kontroli nad tym procesem. Podstawowe dla projektu było poznanie i zrozumienie zmian, jakie niesie za sobą dzielenie domu z „pracą” z perspektywy „telepracownika”, jak i partnera/partnerki. Wprowadzenie pracy w przestrzeń domu prowadzi do naruszania wielu granic (behawioralnych i fizycznych), z których istnienia i wagi zdają sobie sprawę obie strony związku, ale też inaczej tego zjawiska doświadczają, inaczej wartościują też samą formę pracy i jej „widoczność”. Praca w domu jako źródło potencjalnych konfliktów wymaga więc zastosowania wcześniej wywiadów indywidualnych w celu lepszego zrozumienia charakteru napięć wynikających z odmienności perspektyw, by następnie, już w rozmowie prowadzonej w parze, skupić się na wpływie tego typu pracy na środowisko domowe oraz strategii zarządzania nim. W tej sytuacji prowadzony na końcu projektu „wywiad w parze” pozwalał na przedyskutowanie różnic w opiniach partnerów, wspólne poszukiwanie przestrzeni i sytuacji konfliktu oraz rozwiązań, które pary stosowały lub zamierzają stosować w celu rozwiązywania problemu obecności pracy w przestrzeni prywatnej.

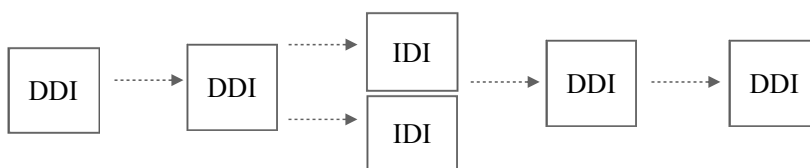
Poniżej prezentujemy schematy przedstawiające sekwencje wywiadów zastosowanych w poszczególnych projektach (gdzie IDI oznacza wywiad indywidualny, DDI – wywiad diadyczny, a FGI – zogniskowany wywiad grupowy).

Rysunek 1. Sekwencja wywiadów w projekcie AWSWD**Rysunek 2.** Sekwencja wywiadów w projekcie RzW**Rysunek 3.** Sekwencja wywiadów w projekcie SZI

Inny wariant połączenia wywiadów indywidualnych z wywiadem w parze polega na odwróceniu kolejności: wywiad w parze otwiera badanie, a wywiady indywidualne następują później. Z taką sekwencją badań mamy do czynienia w projekcie PPP (rysunek 4) czy też części etnograficznej projektu RzW (rysunek 2). W badaniach PPP rozmowy w diadach miały na celu eksplorację praktyk pieniężnych w perspektywie podzielanej przez oboje partnerów oraz wspólne stawianie i dyskutowanie problemów związanych z miłością i pieniędzmi w bliskiej relacji. Każde pierwsze spotkanie zaczynało się od rozmowy w diadzie, w czasie której para i badacze mogli się poznać, a badacze mogli się upewnić, że wszelkie informacje związane z celem badania, jego spodziewanym przebiegiem są w takim samym stopniu dostępne każdej osobie z pary. Z kolei w części etnograficznej badania RzW badacze i badaczki chcieli znaleźć formułę wywiadu, który pomógłby wprowadzić etnografów do danej rodziny, poznać się i rozpocząć 30-dniową obserwację. Wywiad biograficzny z parą wokół historii

związku, który przedstawiałby uwspólnioną wersję tej historii, świetnie się do tej roli nadawał. Dzięki temu uzyskiwano „konsensualną opowieść” (*consensus accounts*, Gabb 2008: 27), w której „historie rodziny» wznoszą się ponad indywidualne różnice, przez co mogą zostać przesłonięte napięcia między parą, innymi członkami rodzin” (Gabb 2008: 27), przy czym ten cel nie zawsze udaje się uzyskać: czasem owe napięcia mogą zostać uwidocznione, czy to na skutek nieprzewidzianych różnic perspektyw, czy to na skutek celowego dążenia do konfrontacji podejmowanego przez jedną ze stron, a badacz/ka staje się obserwatorem/ką dynamiki opowieści w parze.

Rysunek 4. Sekwencja wywiadów w projekcie PPP

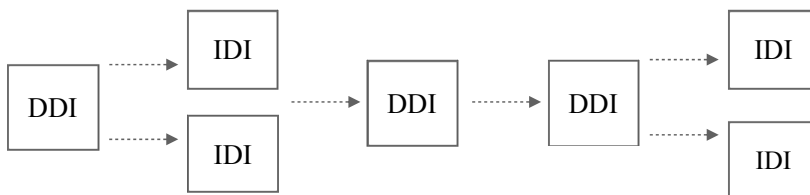

Zarówno w badaniu PPP, jak i etnograficznej części badania RzW wywiady indywidualne prowadzono w drugiej kolejności. Miały one na celu uchwycenie jednostkowej perspektywy, związanej z posługiwaniem się domowymi pieniędzmi (PPP) czy też kwestiami trudnymi do poruszenia w wywiadzie z parą (kwestie zdrady, podejścia do niemonogamii czy też koncepcji rodziny i stosunku do rodziny pochodzenia partnera/partnerki w projekcie RzW), a także rozwinięcie wątków, które dzięki wywiadowi diadycznemu uległy wcześniej urefleksyjnieniu. Przykładowo, w projekcie PPP temat zarządzania finansami domowymi, mimo że ważny w życiu par, często przez swoją banalność traktowany jest jako przezroczysty. W tym przypadku wywiady w parze wywołały namysł nad praktykami pieniężnymi, które wcześniej nie były poddawane dogłębnej refleksji. Zapewniły one tym samym kontekst dla przeprowadzanych w drugiej kolejności wywiadów indywidualnych o charakterze częściowo biograficznym zorientowanych na rekonstrukcję zwyczajów związanych z krążeniem pieniędzy w domu rodzinnym oraz w poprzednich związkach. Wcześniejsze wywiady w parze pozwoliły ukierunkować wywiady indywidualne, nadać im ramę dla opowiedzenia indywidualnej historii związanej z posługiwaniem się pieniędzmi przed wejściem w obecny związek, dzięki czemu możliwa była rekonstrukcja indywidualnych zwyczajów i nawyków badanej osoby oraz odtworzenie mechanizmów wyłaniania się określonych postaw wobec pieniędzy. Dzięki tej konfrontacji przeszłości z terażniejszością omawiane w wywiadach indywidualnych sytuacje w domu rodzinnym oraz poprzednich związkach stanowiły pozytywny lub negatywny punkt odniesienia dla wyjaśnienia sposobu

działania obecnego związku. Mimo że w projekcie PPP głównym przedmiotem rozmowy w wywiadzie indywidualnym nie była obecna relacja, to sytuacja sam na sam z badaczem/badaczką pozwalała zabrać głos osobom, które we wcześniejszym wywiadzie w parze pozostawały raczej milczące. Tym samym mając do dyspozycji wywiad indywidualny badacz/ka może dopytać o różne aspekty funkcjonowania pary oraz poprosić o zinterpretowanie zasygnalizowanych wcześniej wątków czy rozwinięcie wypowiedzi.

W przypadku badań PMN (rysunek 5) mamy z kolei do czynienia z wiązką składającą się z wywiadu w parze, po którym następują wywiady indywidualne, w kolejnym roku ponowny wywiad z parą i w czasie trzeciej, ostatniej tury, ponownie wywiad diadyczny oraz wywiady indywidualne. Wywiady indywidualne odbywały się zatem dwukrotnie, w pierwszym i trzecim roku badania, zazwyczaj po wywiadzie łączonym (od razu albo innego dnia, w niewielkim odstępie czasu) i pozwalały badaczowi na konfrontację perspektyw każdej z osób na poszczególne tematy i ich zestawienie z perspektywą uzyskaną wcześniej w wywiadzie diadycznym. Zastosowanie wiązki wywiadów diadycznych i indywidualnych naprzemiennie oferuje nieocenione możliwości eksploracji życia pary z różnych perspektyw, również czasowych, jednak tego typu schemat longitudinalny jest wymagający logistycznie i finansowo.

Rysunek 5. Sekwencja wywiadów w projekcie PMN

Refleksja nad umiejscowieniem wywiadów indywidualnych w schemacie badawczym powinna też uwzględnić czas i sposób ich prowadzenia. W badaniach RzW (rysunek 2) i AWSWD (rysunek 1) badacze przeprowadzali wywiady z każdym z partnerów w różnym czasie. W takiej sytuacji partner/ka często wprost wyrażał/a zaciekawienie tym, co mówiła pierwsza osoba. Stąd, dla zachowania poufności, ważne jest jasne ustalenie z osobą, z którą przeprowadza się wywiad, które informacje mogą zostać ujawnione drugiej osobie z pary. Pewnym sposobem na przezwycięzenie napięcia związanego z rozdzielaniem pary na czas wywiadów indywidualnych jest podzielenie tematów między partnerów w taki sposób, że badany wydaje się naturalne, że wywiady powinny być prowadzone osobno. Tak było w projekcie dotyczącym telepracy (AWSWD), w którym najpierw przeprowadzono wywiad z telepracownikiem,

a dopiero potem z partnerem czy partnerką, jasno wskazując, że każdy z partnerów odpowiada na inne, nie zaś podobne pytania. Drugim sposobem jest prowadzenie wywiadów indywidualnych w tym samym czasie. Takie podejście zastosowali badacze w ramach projektów PMN, PPP i częściowo SZI i RzW, w których indywidualne wywiady były przeprowadzane równoległe, w oddzielnych pomieszczeniach domu. W przypadku badań nad parami różnej płci najczęściej wywiady z kobietami prowadziła badaczka, a z mężczyznami badacz. Prócz oczywistych korzyści organizacyjnych jednoczesne przeprowadzenie wywiadów indywidualnych pozwala do pewnego stopnia zredukować napięcie wynikające z wątpliwości czy obaw dotyczących opowieści drugiego partnera, ponieważ stres dotyczy sytuacji samego wywiadu, a nie wiąże się z okresem oczekiwania na kolejny wywiad indywidualny w ramach wiązki badawczej. Nie do końca jednak eliminuje to obawy niektórych rozmówców o ujawnienie niespójności w ich parze i konfrontowania przez nich swoich wypowiedzi z tymi udzielonymi przez partnera/partnerkę. Warto również podkreślić, że podejście to wymaga obecności czterech osób w tym samym czasie i miejscu, a zatem wcześniejszego zadbania o harmonogram zarówno ze strony badacza i badaczek, jak i osób badanych.

Rozważając kolejność wywiadów w całym planie badań warto też uwzględnić kwestię zakończenia badań. Czy rolę wywiadu kończącego powinien w nich pełnić wywiad w parze czy indywidualne wywiady z każdym z partnerów/ek? W przypadku projektu RzW w jego części etnograficznej rolę końcowego elementu pełnił prowadzony na zakończenie etnografii wywiad indywidualny. Pozwalał on „zamknąć” relację badacza z badanymi, dając im możliwość indywidualnego wyrażania swoich opinii, przemyśleń i podsumowań. Było to też związane z charakterem samego badania i tym, że z perspektywy 30 dni obecności etnografa/etnografki w rodzinie, wielokrotnie przeprowadzonych wywiadów tematycznych (wokół zdjęć i przedmiotów czy wokół miejsc znaczących – w parze, wokół mapy rodziny – indywidualnie), licznych rozmów z parą i osobno, potrzebny był wywiad podejmujący kwestie do tej pory niewyrażone w wystarczającym stopniu czy przemilczane, czy to ze względu na ich charakter czy budowanie dopiero zaufania między badanymi a badaczami/badaczkami. Poruszanie po 30 dniach tematów trudnych, związanych niejednokrotnie z problemami pary w związku (np. sfera seksualna, zdrada) było najlepszym rozwiązaniem i przyniosło bardziej szczere narracje niż w przypadku poruszania tych samych problemów w wywiadzie z parą, otwierającym tę część badania. W przypadku takich projektów jak AWSWD, PPP i SZI zdecydowano się jednak na zamknięcie projektu właśnie wywiadem w parze. Takie podejście wydaje się z kolei pomocne w redukowaniu niepokoju między partnerami. Indywidualne wywiady pogłębione pozostawiają wątpliwości związane z wizerunkami partnerów, ale i bardziej ogólnie – z wizerunkiem oraz oceną pary jako całości,

jaki pozostaje po badaniach. Nieraz pojawia się obawa, że para zostanie oceniona jako nieharmonijna czy po prostu „zła”. Było to widoczne w prowadzonych przez nas projektach, kiedy, zarówno przed, jak i po wywiadach indywidualnych pary żartowały na temat konsekwencji udzielania różnych odpowiedzi.

Podsumowując proponowaną przez nas perspektywę, uważamy, że podstawowym elementem w badaniach nad parą jest łączenie wywiadu diadycznego z wywiadami indywidualnymi z każdą osobą z pary. Z kolei przyjęty typ sekwencji wywiadów powinien wynikać bezpośrednio z celów badawczych oraz rozważenia omówionych wyżej zalet i wad różnych podejść. Proponowany przez nas schemat wymaga odpowiedniego zaangażowania czasowego i przygotowania logistycznego ze strony zespołu badawczego. Jeśli jednak projektując badanie zespół weźmie te czynniki pod uwagę, to możliwe będzie wykroczenie poza myślenie o parze jako o sumie dwóch jednostek. Dodatkowo, prowadzenie badań w schemacie longitudinalnym oferuje większą możliwość zastosowania triangulacji metod, danych i badaczy (Flick 2011). Dalsza część tekstu poświęcona jest włączaniu do badań nad praktykami życia codziennego par obserwacji i innych technik jakościowych.

Obserwacja pary

Zastosowanie wywiadu diadycznego oraz prowadzenie badań nad parą w przestrzeni domowej oznacza możliwość zastosowania obserwacji uczestniczącej. Już wywiad diadyczny daje tym samym możliwość zaobserwowania dynamiki interakcji między partnerami. Badanie w przestrzeni domowej poszerza tę wiedzę o informacje na temat kontekstu funkcjonowania diady, znacząco wykraczające poza słowne deklaracje.

W badaniu PMN obserwacja dynamiki rozmowy w diadach była ważnym elementem procesu badawczego. W kartach wywiadu badacze mieli każdorazowo sporządzić na ten temat notatkę, dzięki czemu możliwe było porównanie dynamiki rozmowy w diadach z roku na rok. Oto przykładowe zestawienie notatek z lat 2014–2016 u pary dwojga Polaków zamieszkałych w Stavanger:

2014. *Wywiad łączony został przeprowadzony w salonie, dzieckiem zajmowała się mama Badanego. (...) Badani byli bardzo zaangażowani w rozmowę, naprzemiennie udzielali odpowiedzi na pytania. Przerywali sobie, niemniej ich stosunek do siebie był zdecydowanie różny. **Badana zachęcała męża do rozmowy, dopytywała, czy on też tak myśli, przyznawała rację, wycofywała się czasem ze swoich stwierdzeń. Badany krytykował Badaną za: gadulstwo, odbieganie od tematu, był dominujący i agresywny, często strofował Badaną: „Już kolejne pytanie jest, hej”, „Nie na temat”, „A propos jeszcze kontaktów, bo znowu skaczesz do tematu”, „Trochę zboczyłaś z tematu”.***

2015. *Od samego początku widoczna była dominacja Badanego, który m.in. odpowiadał w imieniu żony, poprawiał jej wypowiedzi, rzucał uszczypliwe uwagi w stosunku do niej np.: „teraz możesz sobie pogadać”. Badana sprawiała wrażenie przyzwyczajonej do takiego traktowania, nie zwracała uwagi na zaczepki męża, nie przeradzały się one w konflikt. Bardziej dziwiło to badaczy. (...) Dygresje Badanej często powodowały reakcje Badanego, który zwracał jej uwagę, że mówi nie na temat. Przez większą część wywiadu dominował Badany, moderatorzy często musieli aktywizować małżonkę, jednak jej wypowiedzi często przerywane były przez wtrącenia/uwagi Badanego [...]*

2016. *Badana w trakcie badania miała atak migreny. W związku z tym była troszeczkę mniej rozmowna niż rok temu. W połowie wywiadu na jej twarzy widać było wyraźny ból z powodu choroby. (...) Do badanego zwracała się per „mój mąż”. Badaczkom wydało się, że na czas trwania badania badana przybrała bardziej oficjalny ton, tytuły i pozę. Podejrzenie takie wywołały słowa badanego, który zwrócił jej uwagę, żeby przestała do niego zwracać się „mój mąż”. Nawet dla badaczy (po tylu sytuacjach rozmowy i relacjach między badanymi) wydawało się to bardzo nienaturalne. Badany również wywarł na badaczkach lepsze wrażenie niż rok temu. Mniej dyskryminował badaną, co w pierwszym roku, było dla badaczy dużym zaskoczeniem, by nie napisać wręcz szokiem. Owszem był miejscami uszczypliwy i kąśliwy dla badanej, co hamowało jej wypowiedzi i ich szczerość.*

Dopiero porównanie notatek, możliwe zwłaszcza w przypadku uczestniczenia w kolejnych wywiadach tej samej pary badaczy/ek, daje możliwość zdystansowania się do jednostkowej wizyty, oddzielenie przypadkowych informacji od tego, co stanowi stały element funkcjonowania związku i tego, co się w nim stopniowo zmienia oraz uchwycenie procesu „dziania się pary”. Przykładowo, zmiana zachowania męża pomiędzy 2015 a 2016 rokiem powinna uwrażliwić badaczki na możliwe zmiany, jakie mogły zajść w życiu zawodowym i/lub rodzinnym/relacyjnym pary w ciągu ostatniego roku i wpłynąć na przygotowanie się do wywiadu indywidualnego z każdą z osób. Badanie par w projekcie PMN dotyczyło balansowania ról rodzinnych i zawodowych. Zdystansowanie się badanej i jej „oficjalny ton” mogą mówić dużo o relacji, o jej zmianie, być może o niekorzystnej ocenie zaangażowania w związek i zmian w tym zaangażowaniu. Na poziomie badawczym warto wtedy powtórzyć w wywiadach indywidualnych te same pytania, które pojawiły się rok wcześniej, niezależnie od konstrukcji scenariusza. Na poziomie analitycznym warto również zastanowić się nad relacjami płci i władzy w związku obserwowanymi w wywiadach (Pahl 1989; Jordan 1992; Shakespeare 1993; Seale i inni 2008).

Podobne zmiany układu sił między kobietami a mężczyznami mieli okazję zaobserwować badacze w projekcie PPP, również opartym na longitudinalnym schemacie, nie tylko w trakcie roku lub więcej między pierwszym i ostatnim wywiadem, lecz nawet na przestrzeni dwóch tygodni oddzielających dwa pierwsze spotkania z parą. Przykładowo pierwsza wizyta w domu jednej z badanych par przypadła na ostatni tydzień urlopu macierzyńskiego kobiety, która w czasie

wywiadu sprawiała wrażenie zmęczonej i „zgaszonej”. W rozmowie znacznie bardziej aktywny był jej partner. W czasie ponownej wizyty po dwóch tygodniach badacze zastali zupełnie odmienną sytuację. Kobieta właśnie wróciła z pracy, uczestniczyła w wywiadzie w eleganckim służbowym stroju i w pełnym makijażu, wyraźnie ożywiona i podekscytowana, sprawiała wrażenie pewniejszej siebie. W rozmowie często komentowała wypowiedzi swojego partnera, przedstawiając zupełnie odmienne zdanie.

Choć już wywiad diadyczny stwarza okazję do ważnych obserwacji, to dopiero przeprowadzenie takich wywiadów w domach badanych, a już zwłaszcza powtarzane lub wielogodzinne wizyty tego typu pozwalają na wejście w świat życia codziennego badanych.

Przykładowo, wzbogacają one wiedzę z wywiadów o zaobserwowanie, w jaki sposób urządzone jest mieszkanie, gdzie znajdują się miejsca wspólne, a gdzie osobne oraz czy i w jaki sposób widać w nim ślady życia i współtworzenia przestrzeni, ale też dostarczają materiału do rozmowy, wskazują na przestrzenie i przedmioty, które pojawiają się w wywiadach lub które powinny się w nich pojawić. Szczególnie istotne jest to dla tych badaczy, którzy przyglądają się zamieszkiwaniu i kwestiom związanym z materialnością życia codziennego pary. Tego typu obserwacja może też dotyczyć codziennej dynamiki między życiem prywatnym a zawodowym. Przykładowo odbieranie pilnych telefonów w trakcie rozmów z badaczami, konieczność odpowiedzi na e-mail czy rozmowa z dzieckiem zaglądającym właśnie do pokoju pracy stawały się naturalnym pretekstem do rozmów dotyczących negocjowania i wyznaczania granic między domem a pracą czy podziału obowiązków.

W ten sposób wydarzenia z tła, które w klasycznej sytuacji wywiadu można by uznać za zakłócenia, „rozpraszacze” i to, co badacz powinien traktować jako nieistotne lub starać się wyciszać, okazywały się niezwykle inspirującym źródłem informacji. W przypadku badania par można je potraktować, za Margarethe Kusenbach, jako rozwiązanie hybrydowe, łączące obserwację uczestników z rozmowami, przydatne w trakcie badania roli materialności i przestrzeni w życiu codziennym. To podejście jest może „skromniejszą, ale także bardziej systematyczną i ukierunkowaną wersją spotkania z najważniejszymi informatorami, praktyką etnograficzną, która jest zalecana w podręcznikach terenowych i podręcznikach akademickich” (Kusenbach 2003: 463).

Obserwacja przestrzeni domowej oraz pary w sytuacji wywiadu to element obecny w niemal wszystkich omówionych wcześniej projektach. Obserwacja uczestnicząca może pełnić jednak jeszcze większą rolę, będąc podstawowym elementem procesu badawczego, jak w projekcie RzW. W tym przypadku jej celem było przede wszystkim zrekonstruowanie sposobu życia badanych, ich definicji sytuacji, łączącej ich relacji i perspektywy wobec działań obserwowanych przez etnografa/etnografkę. Obserwacja była prowadzona w sposób jawny,

badani wiedzieli, że są obserwowani, a etnografowie i etnografki prowadzą notatki oraz dzienniki online, do których wgląd miał zespół badawczy, nadzorujący ich pracę w terenie. Aby zmniejszyć efekt obserwatora i zbudować bardziej naturalną sytuację badawczą obserwacja była prowadzona w sposób ciągły oraz była stosunkowo długa – trwała 30 dni. Umożliwiła skonfrontowanie deklaracji badanych z praktykami ich życia codziennego oraz dała wgląd w praktyki relacyjne, które wymykają się często narratywizacji, nie tylko dlatego że są bardzo specyficzne dla danej pary, ale też dlatego, że w narracji badani skupiają się na tym, co najważniejsze, momentach przełomowych – to, co oczywiste zwykle pomijając jako nieciekawe, zwyczajne, niewarte opowieści. Dostarczyła też bardzo bogatego materiału, związanego z życiem codziennym par/rodzin, którego nie sposób otrzymać pozostając jedynie przy wywiadach jako jedynej metodzie badawczej.

Zastosowanie innych technik jakościowych w badaniu pary

Łączenie wywiadów w parze z wywiadami indywidualnymi oraz obserwacją prowadzoną w miejscu zamieszkania pozwala poznać parę z kilku perspektyw. Niemniej w eksploracji praktyk życia codziennego przydatne okazuje się rozszerzenie badania o inne techniki jakościowe umożliwiające badanym parom namysł nad tym, co robią i dlaczego. Tak było w projekcie RzW, gdzie wejście do przestrzeni domu i zrozumienie funkcjonowania pary możliwe było dzięki wykorzystaniu metod mieszanych, zaplanowanych według zasad triangulacji (Denzin i Lincoln 2000, 2014; Hammersley i Atkinson 2001; Flick 2011). Zastosowane podejście i wielokrotna triangulacja (badaczy, metod, danych) miały w nim na celu nie tyle porównanie oraz zestawienie różnych danych, ile przede wszystkim pojawienie się efektu synergii pomiędzy nimi oraz użycie „gęstego opisu” (Geertz 2005), wspierające pogłębione zrozumienie badanego zjawiska i skoncentrowanie się na komplementarnym charakterze danych, a nie na ich wzajemnych sprzecznościach, co stanowi realizację paradygmatu integratywnego (Mizielińska 2017). Celem badania RzW było osiągnięcie dynamicznej i wielowarstwowej „perspektywy holistycznej”, a przy projektowaniu metodologii badania szczególnie cenne były prace brytyjskiej socjolożki Jacqui Gabb (Gabb 2008; Gabb i Fink 2015, 2018), która w licznych publikacjach opisuje zalety stosowania różnych metod do badania życia rodzinnego.

Wszystkie projekty badawcze, o których mowa w tym tekście, łączy zastosowanie dodatkowych technik badawczych, wzbogacających wywiady i obserwacje. Były to: wywiad wokół zdjęć i przedmiotów, kartografia miejsc znaczących w domu, wywiad wokół mapy rodziny, dzienniczki etnografów prowadzone online (część etnograficzna RzW), wywiad skierowany na obiekt (PPP), dzienniczki

czasu pracy i fotodzienniczki (AWSWD), dzienniczki finansowe (PPP), wspólne rysowanie osi przebiegu związku (SZI) oraz komentowanie wypowiedzi pochodzących z życia innych par (SZI, PPP), również w postaci winiet zawierających wypowiedzi z forów internetowych.

To, co łączy te techniki, to stworzenie w pierwszej kolejności przestrzeni dla namysłu badanych nad różnymi aspektami ich życia codziennego, a następnie podzielenia się refleksjami z badaczami w sytuacji wywiadu. Celem ich zastosowania jest zatem skupienie się na określonym aspekcie życia codziennego, przywołanie refleksji i wspomnień, które nie pojawiłyby się bez dodatkowej stymulacji, poszerzenia wyobraźni, zaferowania obiektu, do którego można się odnieść albo narzędzia, za pomocą którego można myśleć o swojej codzienności oraz ją zmaterializować i przedstawić badaczowi/badaczce. Przykładem mogą być **wywiady z użyciem fotografii**. Przybierają one bardzo różnorodne formy: od klasycznych fotografii inwentarzowych (zbiory obiektów, ludzi i artefaktów) przez zdjęcia przedstawiające wydarzenia istotne z życia pary (fotografie z przeszłości, obejmujące istotne momenty z życia par), aż po zdjęcia ukazujące codzienność czy wręcz intymne wymiary życia społecznego. W badaniu RzW stosowano wywiad z parą oparty na rozmowie na temat fotografii i przedmiotów wybranych przez badanych i znaczących dla związku. Początkowo zakładano zrobienie wywiadu wyłącznie wokół zdjęć. Zdecydowano się na rozszerzenie tej techniki o przedmioty głównie ze względu na przekonanie, że to, czy dana rodzina wykonuje amatorskie zdjęcia rodzinne, jest zależne od czynników związanych ze stażem związku, indywidualnymi upodobaniami, ale także jawnością związku. Przedmioty zaś są dostępne wszystkim i czynią badanie również bardziej anonimowym i inkluzywnym. Okazało się to posunięciem cennym badawczo. Wszystkie pary wybierały częściej przedmioty, nie zaś zdjęcia, a opowieść o nich pozwoliła wyjść poza najczęściej uwiecznianą na fotografiach „scenę” i zajrzeć za kulisy, gdyż przedmioty są częściej zakorzenione w codzienności i „opowiadają” historię związku z innej perspektywy (Mizieleńska 2017).

Podobne podejście, oparte na **wywiadzie skupionym na przedmiotach** (Taylor i Lynch 2016), wykorzystali badacze w projekcie PPP (Olcoń-Kubicka 2017; Halawa i Olcoń-Kubicka 2018). W przypadku tego badania były to przedmioty związane z pieniędzmi, takie jak notesy z wydatkami, portfele, skrzynki z gotówką i paragonami, lecz również arkusze i aplikacje kalkulacyjne (dokumenty Excela, dokumenty google, czy aplikacja Kontomierz, analizująca dane ściągnięte z wybranego konta bankowego). W trakcie wywiadu badani pokazywali te arkusze badaczom oraz opowiadali o zasadach ich prowadzenia, kategoriach wydatków, stosowanych formułach i wyliczeniach. Posługiwanie się arkuszem w trakcie wywiadu ułatwiło parom przypomnienie sobie historii związanych z poszczególnymi wydatkami, a badaczom stworzyło okazję do

zadawania pytań mających na celu wyjaśnienie i zrozumienie znaczeń kryjących się w liczbach, kategoriach i formułach w arkuszach kalkulacyjnych.

Poza zastosowaniem wywiadów z użyciem fotografii i znaczących przedmiotów w poszczególnych projektach badacze zaproponowali badanym parom wykonanie pewnych „zadań domowych” jeszcze przed sytuacją wywiadu. W przypadku badania AWSWD badacze zastosowali **technikę dzienniczka czasu pracy** pozwalającą w sposób zapośredniczony obserwować życie telepracowników i ich partnerów w możliwie naturalnym otoczeniu. Osoby telepracujące przez okres jednego tygodnia notowały drobniuzgowo *online*, jak wygląda ich tydzień pracy, czym zajmują się w pracy i poza nią, z kim przebywają w domu i na ile często odrywają się od pracy. Tym samym w dzienniczku znalazły się informacje dotyczące nakładania się na siebie pracy zarobkowej i nieodpłatnej, obecności partnerów i innych osób czy też miejsca przebywania w domu osoby telepracującej. Dodatkowo osoby uczestniczące w badaniu otrzymały jednorazowe aparaty fotograficzne i miały za zadanie wykonywanie minimum trzech zdjęć w ciągu jednego dnia oraz opatrzenie ich komentarzami. Zarówno materiał zdjęciowy, jak i dzienniczki czasu były przedmiotem rozmowy w ostatnim wywiadzie prowadzonym w parze.

Technikę dzienniczka wykorzystali również badacze w projekcie PPP, jednak dzienniczek ten był skupiony tylko na jednym aspekcie życia codziennego – przepływach pieniężnych (Olcoń-Kubicka 2017). Każda osoba z pary otrzymała swój własny **dzienniczek finansowy**, w którym przez dwa tygodnie rejestrowała wszelkie codzienne ruchy pieniężne zarówno wpływy, jak i wydatki, formalne i nieformalne, również przepływy między jedną osobą z pary a drugą. W dzienniczkach było też miejsce na komentarze i luźne skojarzenia związane z konkretnymi wydatkami lub bieżącą sytuacją finansową. W czasie drugiej wizyty badaczy odbywała się rozmowa na temat zanotowanych przepływów, w trakcie której badani omawiali każdy dzień po kolei, opatrując go komentarzem. W zależności od tego, czy para traktowała pieniądze jako wspólne czy osobne, rozmowa o dzienniczkach w trakcie kolejnej wizyty była przeprowadzana albo z obojgiem partnerów, albo podczas wywiadu indywidualnego. Zastosowanie techniki dzienniczek finansowych pozwoliło nie tylko na zarejestrowanie faktów z życia finansowego pary, ale również na uruchomienie w rozmowie uzasadnień i wartościowań dla poszczególnych wydatków. Warto jednak przypomnieć, że o ile dzienniczki mają potencjał uchwycenia trafnego obrazu życia codziennego, to nadal opierają się jedynie na pewnym wycinku ciągle zmieniającej się rzeczywistości (Morrison 2012).

Innymi narzędziami pozwalającymi na pełniejsze zrozumienie kontekstu życia codziennego badanych par były techniki zastosowane w projekcie RzW podczas jego części etnograficznej: **rozbudowana kartografia miejsc szczególnie znaczących** oraz **wywiad wokół mapy rodziny**. Pierwsza z technik miała

na celu uzyskanie informacji na temat miejsc ważnych dla związku badanych. Badaczkom zależało na tym, by poznać narracje na temat przestrzeni, w której żyją badani jako *seksualni odmieńcy*, ale także jako związek. Chodziło więc o poznanie przestrzeni ważnych z punktu widzenia seksualności, ale również intymności czy życia rodzinnego par. Istotne było przyjrzenie się różnicom opinii, sposobom negocjowania znaczeń miejsc szczególnych, a także emocjom związanym z poszczególnymi miejscami. Zadanie było przeprowadzone z parą, która była przewodnikiem podczas wspólnego spaceru w trzecim lub czwartym tygodniu etnografii. Ze względów technicznych rozmowa z parą w czasie spaceru nie była nagrywana. Z kolei **wywiad wokół mapy rodziny** był inspirowany techniką badawczą stworzoną przez antropolożkę Irene Levin (Levin 1993; Levin i Trost 1992). Zadaniem badanych było narysowanie takiej mapy, a następnie opowiedzenie o niej. Zdaniem badaczek w projekcie RzW, tego rodzaju wywiad lepiej jest przeprowadzać z każdą osobą z pary osobno i po zdobyciu zaufania ze strony badanych, gdyż przewidywano, że może być to rozmowa obciążająca psychicznie, gdyż często nie mają oni łatwych relacji z rodzinami pochodzenia. Dlatego wykonywano go w 3 tygodniu badania etnograficznego i był to pierwszy wywiad indywidualny, jaki zatrudnieni do badania etnografowie przeprowadzali z badanymi. Wywiad wokół mapy rodziny dawał wgląd w sposoby definiowania rodziny przez badanych, umieszczania własnej relacji w szerszych sieciach powiązań, postrzegania własnej rodziny pochodzenia i rodziny pochodzenia partnera itp. (Mizieleńska 2017). Pokrewna, ale prostsza technika została zastosowana w projekcie SZI: na początku każdego z wywiadów indywidualnych rozmówcom przedstawiano **oś czasu**, na której był ich wiek i kilka punktów w czasie (15-20-25-30-35), z prośbą o zaznaczenie ważnych momentów ich biografii intymnej, które stawały się następnie przedmiotem wywiadu.

W projekcie SZI zastosowano też komentowanie wypowiedzi pochodzących z życia innych par (Schmidt 2015: 383–384, 435–465). Były to wypowiedzi prezentujące różne stanowiska dotyczące węzłowych przedmiotów wywiadu: początków związku i rozumienia pojęcia miłości, zaręczyn i pierścionka zaręczynowego, momentu zamieszkania razem i jego relacji do ślubu, refleksji na temat życia codziennego po wspólnym zamieszkanii i po ślubie, podziału obowiązków domowych i wyobrażeń na temat ról płciowych. Pochodziły one zarówno z forów internetowych, jak i wcześniejszych etapów badania. Pod koniec wywiadu indywidualnego badacz/ka prosił/a rozmówcę o skomentowanie części tych wypowiedzi i odpowiedź na pytanie, czy i dlaczego się z nimi zgadza lub nie albo czy i dlaczego odnoszą się także do jego/jej doświadczeń i jego/jej związku. Celem było rozwijanie teorii ugruntowanej dzięki uzyskaniu reakcji uczestników na takie sposoby działania i myślenia, które badacz na wcześniejszych etapach badania uznał za istotne i powtarzające się – i dzięki temu ich

potwierdzanie, przycinanie, poprawianie, uzupełnianie. Taka technika pozwalała też na pobudzenie wyobraźni badanych i określenie siebie poprzez stosunek do modeli życia razem widocznych u innych, a w przypadku osób mniej rozmownych i tematów, o których trudno było mówić – ułatwiało to pogłębienie rozmowy, wyrażenie poglądów w trzeciej osobie, zdjęcie z siebie odium odpowiedzialności lub wstydu (jak wyraził to jeden z badanych w trakcie lektury wypowiedzi: „O rany! Inni ludzie też mają niezłe wiksy!”). W podobnym duchu również badacze w projekcie PPP stosowali w trakcie wywiadu technikę konfrontowania par z hipotezami i obserwacjami poczynionymi w domach innych par biorących udział w badaniu. Innym istotnym narzędziem konfrontacji rozmówców z odmiennymi sytuacjami życiowymi innych par było zaprezentowanie **winięć z wypowiedziami zaczerpniętymi z forów internetowych**, w których ludzie dzielili się wątpliwościami związanymi z posługiwaniem się pieniędzmi w bliskich relacjach. Wypowiedzi te, wcześniej analizowane przez badaczy, zostały użyte jako przedmiot rozmowy podczas wywiadu z parą. Zabieg wywoływał u par namysł nad ich własną sytuacją, a następnie prowadził do wskazywania jej podobieństw lub różnic w stosunku do sposobów myślenia i historii opisanych na forach.

Omówione powyżej techniki uzupełniające pozwoliły na poszerzenie spojrzenia badawczego na parę, uchwycenie wielu znaczących szczegółów, które okazywały się istotne dla zrozumienia poszczególnych aspektów jej życia codziennego. W większości przywoływanych przez nas projektów badawczych badacze stosowali połączenie różnych technik zakładając, że pozwoli to na spojrzenie na parę z różnych perspektyw. Warto podkreślić, że w przypadku każdej techniki najważniejsze było powiązanie jej z wywiadem, umożliwiającym badaczom dopytanie oraz wyjaśnienie i wyłonienie znaczeń poszczególnych sytuacji, miejsc, ludzi i przedmiotów w życiu pary.

Istotnym warunkiem możliwości zastosowania tych technik jest czas. W badaniach krótkotrwałych, polegających na jednym spotkaniu z badanymi, dochodziło do triangulacji technik w stopniu niewielkim, a wywiad często podzielony był na różne części tak, aby mogły pojawić się w nim dodatkowe techniki badawcze. Im dłuższy był czas badania i liczba spotkań z parą, tym większe były możliwości stosowania rozmaitych technik, łączenia ich, a także swobodnego eksperymentowania z ich używaniem. Doświadczenia płynące z przeprowadzonych przez nas badań wskazują, że długotrwałość procesu badawczego w przypadku badania par niesie za sobą wiele korzyści. Pozwala nie tylko na triangulację technik i danych, obserwowanie zmian w życiu pary w czasie, lecz również zbudowanie relacji pomiędzy badaczami a badanymi parami.

Konkluzje i rekomendacje

Mimo że w przeprowadzonych przez nas badaniach zastosowano różne schematy badawcze, to przyniosły one wiele podobnych lub komplementarnych spostrzeżeń, pozwalając na sformułowanie kilku wspólnych rekomendacji dla badaczy planujących badanie nad parą.

Po pierwsze, uważamy, że na jakość badań nad parą ma wpływ czas poświęcony badaniom. Zgodnie sądzimy, że im dłuższy był czas badań, tym były one jakościowo lepsze i wartościowsze. Długotrwałość procesu badawczego pozwala bowiem na triangulację technik i danych, na uzupełnienie projektu badawczego, by stał się „bardziej szyty na miarę” oraz na obserwowanie zmian w życiu pary w czasie, istotnych z uwagi na znaczenie różnic w charakterze kolejnych etapów cyklu życia pary i na uzyskanie bardziej holistycznego obrazu związku.

Po drugie, opowiadamy się za jak najbardziej kompleksowym stosowaniem różnych technik jakościowych omówionych w naszym artykule. Uważamy za cenne łączenie indywidualnej perspektywy związku z perspektywą uwspólnioną, powstałą podczas wywiadu diadycznego. Uznajemy za bardzo korzystne wszelkie techniki dodatkowe wpływające na otwarcie i zaangażowanie się pary, wywołujące u niej „chęć dzielenia się” swoją historią. Szczególną wagę należy przyłożyć do nieustannej obserwacji dynamiki życia w parze, czemu służyć mogą narzędzia pomocnicze: karty wywiadu czy dzienniczki etnograficzne pozwalające na namysł nad tym, co pary robią i dlaczego.

Po trzecie, doradzamy, by z uwagą i namysłem projektować sekwencję badania. Kluczowym aspektem w badaniach nad parą jest łączenie wywiadu diadycznego z wywiadami indywidualnymi z każdą osobą z pary i rozsądne uzupełnienie tego połączenia wybranymi technikami dodatkowymi. Sekwencja prowadzenia wywiadów powinna strategicznie wynikać z celów badawczych, jednak jak pokazaliśmy, każdy wybór sekwencji ma konsekwencje, które trzeba brać pod uwagę w analizie wyników.

Po czwarte, bardzo ważne jest poświęcenie uwagi wyborowi miejsca badania. Prowadzenie badań nad parą w przestrzeni domowej oznacza możliwość zastosowania obserwacji uczestniczącej i stania się świadkami dynamiki interakcji między partnerami w czasie wywiadu diadycznego, a także włączenia w ramy analizy kontekstu życia codziennego diady, a zatem informacji o przestrzeni i trajektorii życia pary niepochozących jedynie z ich słownych deklaracji (urządzenie mieszkania, obserwacja zdjęć czy pamiątek).

Po piąte, zwracamy uwagę na konieczność świadomej kontroli nad rolą badacza/ki. Służyć temu mogą szkolenia, kontrakty czy podpisane oświadczenia. W naszych projektach badawczych dobrze sprawdziły się superwizje i kontakt z pozostałymi badaczami/czkami, pozwalające na bieżące radzenie sobie z trudnymi sytuacjami pojawiającymi się w relacji badani – badacze. Temat ten jest

na tyle istotny, że wymaga dodatkowego namysłu. Dlatego też część z nas poświęciła tej kwestii osobny artykuł *Dylematy etyczne w badaniu pary intymnej. Doświadczenia z pracy badawczej* umieszczony w tym numerze.

Zdajemy sobie sprawę, że wiele z tych rekomendacji stoi w sprzeczności z tendencją obserwowaną we współczesnym systemie grantowym, polegającą na finansowaniu krótszych projektów badawczych o uproszczonej metodologii, często wymagających skromniejszych nakładów finansowych. Postulowane tutaj podejście jest otwarte na korzystanie z wielości metod pochodzących z innych dyscyplin nauk społecznych (np. pochodzących z etnologii i antropologii kulturowej), co nieuchronnie zwiększa koszty finansowe, liczbę osób i ilość czasu niezbędnych do prawidłowego wykonania badania. Tym bardziej zatem sądzimy, że istotne jest wskazanie na to, że łączenie metod może przyczynić się do pogłębienia wiedzy o badanym zjawisku, a w niniejszym tekście szczególnie zależało nam na wskazaniu korzyści z takiego podejścia przy okazji badania pary intymnej.

Bibliografia

- Allan, Graham. 1980. *A Note on Interviewing Spouses Together*. „Journal of Marriage and the Family” 42: 205–210.
- Arksey, Hilary. 1996. *Collecting data through joint interviews*. „Social Research Update” 15. <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU15.html> (dostęp 02.01.2018).
- Bieńko, Mariola. 2013. *Intymne i prywatne praktyki codzienności: studium socjologiczne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bjørnholt, Margunn i Gunhild R. Farstad. 2014. „*Am I rambling?*” *on the advantages of interviewing couples together*. „Qualitative Research” 14: 3–19.
- Brzozowska, Anita. 2017. *Mixed marriages in a super-diverse society. The case of Polish-British couples in the cities of the West Midlands*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 166: 13–35.
- Buler, Marta i Paula Pustulka. 2017. *Gendered family practices and cultural diffusion in binational couples of Polish migrant women*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 166: 37–59.
- Chonody, Jill M., Jacqui Gabb, Mike Killian i Priscilla Dunk-West. 2016. *Measuring Relationship Quality in an International Study: Exploratory and Confirmatory Factor Validity*. „Research on Social Work Practice”: 1–11. <https://doi.org/10.1177/1049731516631120> (dostęp 02.01.2018).
- Denzin, Norman K. i Yvonna S. Lincoln. 2014. *Metody badań jakościowych*. Tłum. K. Podemski. Warszawa: WN PWN.
- Denzin, Norman K. i Yvonna S. Lincoln (red.). 2000. *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, Calif: Sage.
- Finch, Janet. 2007. *Displaying Families*. „Sociology” 41 (1): 65–81.

- 66 M. ZADKOWSKA, M. OLCOŃ-KUBICKA, J. GĄDECKI, J. MIZIELIŃSKA, A. STASIŃSKA, F. SCHMIDT, M. HALAWA
- Flick, Uwe. 2011. *Jakość w badaniach jakościowych*. Tłum. P. Tomanek. Warszawa: WN PWN.
- Fuchs, Peter. 2003. *Liebe, Sex und solche Sachen*. Konstanz: UVK, Univ.-Verl.
- Gabb, Jacqui. 2008. *Researching intimacy in families*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Gabb, Jacqui i Janet Fink. 2018. *Couple Relationships in the 21st Century: Research, Policy, Practice*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Gabb, Jacqui, Janet Fink. 2015. *Couple relationships in the 21st century*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Gądecki, Jacek, Marcin Jewdokimow i Magdalena Żadkowska. 2017. *Tu się pracuje! Socjologiczne studium pracy zawodowej prowadzonej w domu na zasadach telepracy*. Kraków: Libron.
- Gądecki, Jacek, Marcin Jewdokimow, Magdalena Żadkowska. 2016. *Reconstructing the Borders and the Definitions of Home and Work in the Context of Telecommuting in Poland*. „Intersections, East European Journal of Society and Politics” 2(3). <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i3.166> (dostęp 02.01.2018).
- Gądecki, Jacek i Magdalena Żadkowska. 2016. *Praktyki telepracowników. Negocjowanie granic między domem a pracą*. W: M. Łukasiuk i M. Jewdokimow (red.). *Socjologia zamieszkiwania. narracje, dyfuzje, interwencje*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, s. 63–86.
- Geertz, Clifford. 2005. *Wiedza lokalna: dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*. Tłum. D. Wolska. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giraud, Christophe. 2017. *L'amour réaliste: la nouvelle expérience amoureuse des jeunes femmes*. Paris: Armand Colin.
- Halawa, Mateusz. 2015. *In New Warsaw: Mortgage credit and the unfolding of space and time*. „Cultural Studies” 29: 707–732.
- Halawa, Mateusz i Marta Olcoń-Kubicka. 2018. *Digital Householding: Calculating and Moralizing Domestic Life Through Homemade Spreadsheets*. „Journal of Cultural Economy” DOI: 10.1080/17530350.2018.1486728
- Hammersley, Martyn i Paul Atkinson. 2001. *Metody badań terenowych*. Tłum. S. Dymarczyk. Poznań: Zysk i S-ka.
- Heaphy, Brian i Anna Einarsdottir. 2013. *Scripting Civil Partnerships: interviewing couples together and apart*. „Qualitative Research” 13: 53–70.
- Hertz, Rosanna. 1995. *Separate But Simultaneous Interviewing of Husbands and Wives: Making Sense of Their Stories*. „Qualitative Inquiry” 1: 429–451.
- Jasińska, Joanna. 2018. *Cosmopolitan Reality of Polish-American Families*. W: *New Cosmopolitanism, Race and Ethnicity: Cultural Perspectives*. DeGruyter (w druku).
- Jordan, Bill. (red.) 1992. *Trapped in poverty? labour-market decisions in low-income households*. London, New York: Routledge.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2010. *Wywiad rozumiejący*. Tłum. A. Kapciak. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2008. *Was sich liebt, das nervt sich*. Konstanz: UVK-Verl.-Ges.

- Kaufmann, Jean-Claude. 1999. *La femme seule et le Prince charmant: enquête sur la vie en solo*. Paris: Pocket.
- Kaufmann, Jean-Claude. 1996. *L'entretien compréhensif*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, Jean-Claude. 1993. *Sociologie du couple*. Paris: PUF.
- Kaufmann, Jean-Claude. 1994. *Schmutzige Wäsche: zur ehelichen Konstruktion von Alltag*. Konstanz: UVK, Univ.-Verl.
- Koppetsch, Cornelia i Günter Burkart. 1999. *Die Illusion der Emanzipation: zur Wirksamkeit latenter Geschlechtnormen im Milieuvvergleich*. Konstanz: UVK-Verl.
- Korsvik, Trine Rogg i Marta Warat. 2016. *Framing Leave for Fathers in Norway and Poland: Just a Matter of Gender Equality?* „NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research” 24: 110–125.
- Kossakowski, Radosław, Magdalena Herzberg-Kurasz i Magdalena Żadkowska. 2016. *Social pressure or adaptation to new cultural patterns? Sport-related attitudes and practices of Polish migrants in Norway*. W: J. Mucha (red.). *Migration and the Transmission of Cultural Patterns*. Kraków: Wydawnictwo AGH, s. 59–74.
- Kusenbach, Margarethe. 2003. *Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool*. „Ethnography” 4: 455–485.
- Laslett, Barbara i Rhona Rapoport. 1975. *Collaborative Interviewing and Interactive Research*. „Journal of Marriage and the Family” 37 (4): 968–977.
- Levin, Irene. 1993. *Family as Mapped Realities*. „Journal of Family Issues” 14: 82–91.
- Levin, Irene i Jan Trost. 1992. *Understanding the Concept of Family*. „Family Relations” 41(3): 348–351.
- Mccarthy, Jane Ribbens, Janet Holland i Val Gillies. 2003. *Multiple perspectives on the „family” lives of young people: Methodological and theoretical issues in case study research*. „International Journal of Social Research Methodology” 6: 1–23.
- Mizielińska, Joanna. 2017. *Odmienne czy zwyczajne? Rodziny z wyboru w Polsce*. Warszawa: WN PWN.
- Mizielińska, Joanna, Justyna Struzik i Agnieszka Król. 2017. *Różnym głosem: rodziny z wyboru w Polsce*. Warszawa: WN PWN.
- Mizielińska, Joanna, Aleksander Wasiak-Radoszewski, Marta Abramowicz i Agata Stasińska. 2014. *Rodziny z wyboru w Polsce życie rodzinne osób nieheteroseksualnych*. Warszawa: Instytut Psychologii Polskiej Akademii Nauk.
- Morgan, David L., Jutta Ataie, Paula Carder i Kim Hoffman. 2013. *Introducing Dyadic Interviews as a Method for Collecting Qualitative Data*. „Qualitative Health Research” 23: 1276–1284.
- Morris, Sara M. 2001. *Joint and Individual Interviewing in the Context of Cancer*. „Qualitative Health Research” 11: 553–567.
- Morrison, Carey-Ann. 2012. *Solicited diaries and the everyday geographies of heterosexual love and home: reflections on methodological process and practice*. „Area” 44: 68–75.
- Olcoń-Kubicka, Marta. 2017. *Zastosowanie technik jakościowych w badaniu praktyk budżetowania w gospodarstwach domowych*. W: W. Dymarczyk i Ł. Pyffel (red.). *Wykorzystanie metod jakościowych w badaniach zachowań i zjawisk ekonomicznych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 33–54.

- 68 M. ZADKOWSKA, M. OLCOŃ-KUBICKA, J. GADECKI, J. MIZIELIŃSKA, A. STASIŃSKA, F. SCHMIDT, M. HALAWA
- Olcoń-Kubicka, Marta, 2016a. *Oznaczenie i liczenie domowych pieniędzy*. „Studia Socjologiczne” 3: 51–77.
- Olcoń-Kubicka, Marta, 2016b. *Financial Arrangement as a Reflection of Household Order*. „Polish Sociological Review” 4: 477–494.
- Olcoń-Kubicka, Marta, Mateusz Halawa, 2018. *Making a Living: How Middle-Class Couples in Warsaw Start and Practice a Household*. „Kultura i Społeczeństwo” 3 (w druku).
- Ostrouch-Kamińska, Joanna, 2015. *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów: studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciężonych rolami*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pahl, Jan, 1989. *Money and marriage*. Basingstoke: Macmillan.
- Polak, Louisa i Judith Green, 2016. *Using Joint Interviews to Add Analytic Value*. „Qualitative Health Research” 26: 1638–1648.
- Pustułka, Paula, Justyna Struzik i Magdalena Ślusarczyk, 2015. *Caught between breadwinning and emotional provisions – the case of Polish migrant fathers in Norway*. „Studia Humanistyczne AGH” 14: 117.
- Rancew-Sikora, Dorota i Magdalena Żadkowska, 2017. *Receiving guests at home by nationally mixed couples: the case of Polish females and Norwegian males*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 166: 61–86.
- Ruiner, Caroline, 2010. *Paare im Wandel: eine qualitative Paneluntersuchung zur Dynamik des Verlaufs von Paarbeziehungen*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Schmidt, Filip, 2011. *Nieczyste relacje: ambiwalencje i napięcia w dzisiejszych związkach intymnych – krytyczna analiza koncepcji Anthony’ego Giddensa*. „Kultura i Społeczeństwo” 1: 121–146.
- Schmidt, Filip, 2015. *Para, mieszkanie, małżeństwo: dynamika związków intymnych na tle przemian historycznych i współczesnych dyskusji o procesach indywidualizacji*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Schmidt, Filip, 2016. *Materializacja pary: napięcia w procesie budowania domowej codzienności we dwoje*. W: M. Łukasiuk i M. Jewdokimow (red.). *Socjologia zamieszkiwania: narracje, dyfuzje, interwencje*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Schmidt, Filip, 2016a. *Zmęczeni intymnością. Zmęczenie jako doświadczenie, problem i środek komunikacji we współczesnych relacjach intymnych*. „Kultura Współczesna: Teoria, Interpretacje, Krytyka” 3: 149–165.
- Seale, Clive, Jonathan Charteris-Black, Carol Dumelow, Louise Locock i Sue Ziebland, 2008. *The Effect of Joint Interviewing on the Performance of Gender*. „Field Methods” 20: 107–128.
- Seymour, Julie, Gill Dix i Tony Eardley, 1995. *Joint Accounts: methodology and practice in research interviews with couples*. York: University of York.
- Shakespeare, Pam, 1993. *Performing*. W: P. Shakespeare i D. Atkinson (red.). *Reflecting on Research Practice: Issues in Health and Social Welfare*. Buckingham: Open University Press.
- Singly, François de, 2005. *Libres ensemble: l’individualisme dans la vie commune*. Paryż: Armand Colin.

- Singly, François de. 2004. *Fortune et infortune de la femme mariée: sociologie de la vie conjugale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Slany, Krystyna i Stella Strzemecka. 2017. *Growing up multicultural: The experiences of children raised by Polish-Norwegian mixed couples in Norway*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 166: 87–111.
- Stasińska, Agata. 2018. *Socjologia pary. Praktyki intymne w związkach nieheteroseksualnych*. Kraków: Nomos (w druku).
- Swidler, Ann. 2003. *Talk of Love: How Culture Matters*. Chicago: University of Chicago Press.
- Taylor, Bridget i Hilde de Vocht. 2011. *Interviewing Separately or as Couples? Considerations of Authenticity of Method*. „Qualitative Health Research” 21: 1576–1587.
- Taylor, Erin i Gawain Lynch. 2016. *Consumer Finance Research Methods Toolkit*. IMFTI, Irvine.
- Thompson, Linda i Alexis J. Walker. 1995. *The Place of Feminism in Family Studies*. „Journal of Marriage and the Family” 57: 847–865.
- Thompson, Linda i Alexis J. Walker. 1982. *The Dyad as the Unit of Analysis: Conceptual and Methodological Issues*. „Journal of Marriage and the Family” 44 (4): 889–900.
- Valentine, Gill. 1999. *Doing household research: interviewing couples together and apart*. „Area” 31: 67–74.
- Vogl, Susanne, Ulrike Zartler, Eva-Maria Schmidt i Irene Rieder. 2017. *Developing an analytical framework for multiple perspective, qualitative longitudinal interviews (MPQLI)*. „International Journal of Social Research Methodology” 21(2): 177–190.
- Wimbauer, Christine i Mona Motakef. 2017. *Joint Couple Interviews in Sociological Research on Couples: Methodological and Practical Considerations*. „Forum : Qualitative Social Research” 18 (2) <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/2671> (dostęp 02.01.2018).
- Żadkowska, Magdalena. 2017. *Kaufmann’s Comprehensive Interview Applied in a Longitudinal Study of Migrant Couples: Notes from the Field*. „Romanian Journal of Population Studies” IX: 59–78.
- Żadkowska, Magdalena. 2016. *Para w praniu: codzienność, partnerstwo, obowiązki domowe*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żadkowska, Magdalena i Tomasz Szlendak. 2016. *Egalitarian Capital Gained in Norway or Brought from Poland? Experiences of Migration and Gender Equality among Polish Couples in Norway*. W: V. Ducu i A. Telegdi-Csetri (red.). *Managing «Difference» in Eastern-European Transnational Families*. Peter Lang, s. 91–112.